ΘΕΣΕΙΣ, τεύχος 102, 2008, σσ. 109-129

Ο ΜΑΡΞ ΣΤΟ ΠΑΡΙΣΙ: ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΚΑΙ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ 1844

του Marcello Musto
μετάφραση Θανάσης Παραπαγκίδης

1. Παρίσι: Η πρωτεύουσα του νέου κόσμου

Το Παρίσι είναι ένα «θαυμαστό τέρας, ένα καταπληκτικό περίπλεγμα από αισθήσεις, μηχανές και σκέψεις, η πόλη των εκατό χιλιάδων μυθιστορημάτων, η κεφαλή του κόσμου».[1] Έτσι περιέγραψε ο Μπαλζάκ σε μια από τις αφηγήσεις του την επίδραση της γαλλικής πρωτεύουσας πάνω σε όλους όσους δεν την γνώριζαν καλά.

Στα χρόνια πριν την επανάσταση του 1848 η πόλη κατοικείτο από βιοτέχνες και εργάτες σε μόνιμη πολιτική αναταραχή, παροικίες προσφύγων, επαναστάτες, συγγραφείς και καλλιτέχνες από διάφορες χώρες και ο πολιτικός αναβρασμός είχε φτάσει σε μια τέτοια ένταση που συναντάται σε ελάχιστες άλλες ιστορικές εποχές. Γυναίκες και άνδρες διαφορετικής πνευματικής ευφυΐας δημοσίευαν βιβλία, περιοδικά και έντυπα, έγραφαν ποιήματα, έπαιρναν σε συγκεντρώσεις τον λόγο, συζητούσαν αδιάκοπα στα καφενεία, στο δρόμο, σε επίσημα δείπνα. Ζούσαν στον ίδιο τόπο και επηρέαζαν ο ένας τον άλλο.[2]

---

[1] Honoré de Balzac, «Ferragus, das Haupt der Verschworenen» («Ferragus, η κεφαλή των συνωμοτών»), στο: *Geschichte der Dreizehn* (Die großen Romane und Erzählungen, Bd. 7) [*Ιστορία των δεκατριών* (Τα μεγάλα μυθιστορήματα και διηγήσεις, τόμος 7)], Insel Verlag, Frankfurt/Main, Leipzig 1996, σ. 21.

[2] Σύγκρ. Isaiah Berlin, *Karl Marx. Sein Leben und sein Werk* (*Καρλ Μαρξ. Η ζωή και το έργο του*), Piper & Co Verlag, München 1959, σσ. 94 κ. ε.

Z_Book102a.indb 109 7/1/2008 4:23:26 πμ

Ο Μπακούνιν είχε αποφασίσει «να περάσει το πόδι του πάνω από τον Ρήνο» για «(να σταθεί) με μιας στο μέσο των καινούριων πραγμάτων, που στη Γερμανία δεν έχουν ακόμα καν γεννηθεί. (Μεταξύ αυτών στην πρώτη γραμμή) η εξάπλωση της πολιτικής σκέψης σε όλους τους κύκλους της κοινωνίας».[3] Ο φον Στάιν έλεγε: «Ακόμα και στο *Peuple* το ίδιο είχε ξεκινήσει μια παράξενη μορφή ζωής, που δημιουργούσε νέους δεσμούς και διαισθανόταν νέες επαναστάσεις».[4] Ο Ρούγκε διαπίστωνε: «Τις νίκες και τις ήττες μας τις ζούμε στο Παρίσι».[5]

Το Παρίσι ήταν με άλλα λόγια ο τόπος, όπου κάποιος έπρεπε να βρίσκεται αυτήν ακριβώς τη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή.

Ο Μπαλζάκ σημείωνε στη συνέχεια: «εν κατακλείδι, οι δρόμοι του Παρισιού έχουν ανθρώπινες ιδιότητες και μας δημιουργούν με την όψη τους συγκεκριμένα συναισθήματα, που δεν μπορούμε να τα καταπολεμήσουμε».[6]

Πολλά από αυτά τα συναισθήματα εντυπωσίασαν και τον Καρλ Μαρξ σε μεγάλο βαθμό, ο οποίος, 25 χρονών, είχε φθάσει στην πόλη τον Οκτώβρη του 1843. Καθόρισαν βαθιά την πνευματική του εξέλιξη, η οποία στη διάρκεια ακριβώς της παραμονής του στο Παρίσι ωρίμασε αποφασιστικά.

Στη θεωρητική ευρύνοια με την οποία έφτασε ο Μαρξ στο Παρίσι μετά την δημοσιογραφική του εμπειρία στη *Rheinische Zeitung* και μετά την απόρριψη εκ μέρους του τού εννοιολογικού ορίζοντα του έλλογου κράτους του Χέγκελ καθώς και του δημοκρατικού ριζοσπαστισμού,[7] προστέθηκε η συγκεκριμένη του συνάντηση με το προλεταριάτο. Η αβεβαιότητα που προήλθε από την προβληματική ατμόσφαιρα της εποχής, η οποία αποκρυσταλλώθηκε γοργά σε μια νέα κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα, εξαφανίσθηκε μετά την επαφή με την παρισινή εργατική τάξη και τις συνθήκες δουλειάς και διαβίωσής της, τις οποίες ο Μαρξ γνώρισε και σε θεωρητικό επίπεδο και στο επίπεδο της καθημερινότητας.

---

[3] Michail Bakunin, *Ein Briefwechsel von 1843* (*Μια ανταλλαγή επιστολών από το 1843*), MEGA², Dietz Verlag, Berlin 1982, I/2, σ. 482.

[4] Lorenz von Stein, *Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs. Ein Beitrag zur Zeitgeschichte* (*Ο σοσιαλισμός και ο κομμουνισμός της σημερινής Γαλλίας. Μια συνεισφορά στην σύγχρονη ιστορία*), Otto Wigand Verlag, Leipzig 1848, σ. 509.

[5] Arnold Ruge, *Zwei Jahre in Paris. Studien und Erinnerungen*, Zentralantiquariat der DDR (*Δύο χρόνια στο Παρίσι. Μελέτες και αναμνήσεις*, Κεντρικό αρχειοφυλακείο της Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας), Leipzig 1975, σ. 59.

[6] Honoré de Balzac, *Ferragus,* όπ. π., σ. 19.

[7] « Όχι μόνο έχει ξεσπάσει μια γενική αναρχία στις τάξεις των μεταρρυθμιστών, αλλά θα πρέπει και ο καθένας για τον εαυτό του να παραδεχθεί, ότι δεν γνωρίζει με ακρίβεια αυτό που θα πρέπει να γίνει», στο: Karl Marx, *Ein Briefwechsel von 1843* (*Μια ανταλλαγή επιστολών από το 1843*), MEGA² I/2, σ. 486.

Z_Book102a.indb 110 7/1/2008 4:23:26 πμ

Η ανακάλυψη του προλεταριάτου και μαζί με αυτό της επανάστασης, η αποδοχή του κομμουνισμού αν και ακόμα σε αβέβαιη, μισο-ουτοπική μορφή, η κριτική στη θεωρησιακή φιλοσοφία του Χέγκελ και στην Αριστερά χεγκελιανής προέλευσης, το πρώτο σχέδιο της υλιστικής θεωρίας της ιστορίας και οι αρχές μιας κριτικής της πολιτικής οικονομίας – αυτά είναι τα θεμελιώδη θέματα, που ανέπτυξε ο Μαρξ την εποχή εκείνη.

Σε ό,τι ακολουθεί εξετάζονται τα *[Οικονομικο-φιλοσοφικά Χειρόγραφα]*[8] που δημιουργήθηκαν στη διάρκεια της παραμονής του στο Παρίσι, με έμφαση στα φιλολογικά ζητήματα που είναι συνδεδεμένα με αυτά, ενώ η κριτική ερμηνεία του διάσημου νεανικού του συγγράμματος εξαιρείται ηθελημένα.

2. Ο δρόμος προς την Πολιτική Οικονομία

Ήδη κατά τη διάρκεια της συνεργασίας του με τη *Rheinische Zeitung* ο Μαρξ είχε ασχοληθεί με επιμέρους οικονομικά θέματα, αν και πάντα από νομικής και πολιτικής πλευράς. Από αυτό ορμώμενος ανέπτυξε το 1843 στο Kreuznach τις σκέψεις από τις οποίες προήλθε το χειρόγραφο *[Για την Κριτική της Χεγκελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου]*, την πρώτη διατύπωση περί του ρόλου του οικονομικού παράγοντα στις κοινωνικές σχέσεις, καθώς είχε θεωρήσει την αστική κοινωνία ως την πραγματική βάση του πολιτικού κράτους.[9] Όμως μόνο στο Παρίσι καταπιάστηκε με «μια συνειδητή κριτική σπουδή της οικονομικής θεωρίας»,[10] ωθούμενος από την αντίθεση δικαίου και πολιτικής, η οποία δεν μπορούσε να λυθεί στο δικό τους πεδίο, δηλαδή ωθούμενος από την ανικανότητα και των δύο να δώσουν απαντήσεις στα κοινωνικά προβλήματα. Επιρροή αποφασιστικής σημασίας στα παραπάνω είχαν οι απόψεις που είχε εκφράσει ο Έγκελς στο «Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie» («Περίγραμμα για μια κριτική της [θεωρίας της] Εθνικής Οικονομίας»), ένα από τα δύο άρθρα του

[8] Στην παρούσα παρουσίαση τα μη ολοκληρωμένα χειρόγραφα του Μαρξ, που δημοσιεύτηκαν από μετέπειτα εκδότες, βρίσκονται μέσα σε αγκύλες.

[9] «Το πολιτικό κράτος δεν μπορεί να υπάρχει χωρίς τη φυσική βάση της οικογένειας και την τεχνητή βάση της αστικής κοινωνίας, αυτά είναι γι' αυτό μια *conditio sine qua non*» (Karl Marx, *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie* [*Για την κριτική της χεγκελιανής φιλοσοφίας δικαίου*], MEGA² I/2, S. 9). «Οικογένεια και αστική κοινωνία είναι οι προϋποθέσεις του κράτους, είναι οι πραγματικοί δράστες, αλλά στη θεωρία αυτό αντιστρέφεται» (όπ.π., σ. 8). Ακριβώς εδώ βρίσκεται το λάθος του Χέγκελ, που θέλει, «το πολιτικό κράτος να μην ορίζεται από την αστική κοινωνία, αλλά αντίστροφα, να την ορίζει» (όπ. π., σ. 100). Συγκρ. Walter Tuchscheerer, *Bevor „Das Kapital" entstand* (*Πριν δημιουργηθεί «Το Κεφάλαιο»*], Akademie Verlag, Berlin 1968, σ. 68.

[10] Karl Marx, *Ökonomisch-philosophische Manuskripte* (*Οικονομικο-φιλοσοφικά χειρόγραφα*), MEGA² I/2, σ. 325.

στον πρώτο και μοναδικό τόμο των *Deutsch-französische Jahrbücher* (*Γερμανογαλλικών Επετηρίδων*). Από αυτή τη στιγμή και μετά οι κατά κύριο λόγο φιλοσοφικές, πολιτικές, και ιστορικές έρευνες του Μαρξ κατευθύνθηκαν προς αυτή τη νέα επιστήμη, που έγινε το κομβικό σημείο των επιστημονικών ερευνών και προσπαθειών του. Οριοθέτησε έτσι έναν νέο ορίζοντα, από τον οποίο δεν θα παρέκκλινε ποτέ. [11]

Κάτω από την επιρροή του έργου *Über das Geldwesen* (*Σχετικά με την έννοια του χρήματος*) του Χες (Hess), ο οποίος μετέφερε την έννοια της αποξένωσης από τη νοητική στην κοινωνικοοικονομική σφαίρα, επικεντρώθηκαν οι αντίστοιχες αναλύσεις σε μια πρώτη φάση στην κριτική της μεσολάβησης του χρήματος, που ερχόταν αντιμέτωπη την πραγμάτωση της ανθρώπινης φύσης. Στην πολεμική κατά του έργου του Μπρούνο Μπάουερ (Bruno Bauer) *Zur Judenfrage* (*Σχετικά με το εβραϊκό ζήτημα*) ο Μαρξ θεωρεί αυτή τη σχέση σαν το κοινωνικό πρόβλημα που εκφράζει τη φιλοσοφική και ιστορικοκοινωνική προϋπόθεση ολόκληρου του καπιταλιστικού πολιτισμού. Ο Εβραίος είναι αλληγορία και ιστορική πρωτοπορία των σχέσεων που αυτός (ο πολιτισμός) αναδεικνύει, η κοσμική του μορφή ανάγεται σε αυτήν του καπιταλιστή *tout court*.[12]

Λίγο αργότερα ο Μαρξ εγκαινίασε το νέο πεδίο ερευνών με ένα πλήθος μελετών και κριτικών καταγραφών που, όπως θα περιγράψουμε εκτενώς παρακάτω, αποτύπωσε διαδοχικά στα χειρόγραφα και στις σημειώσεις του, τις οποίες συνήθως πρόσθετε στα κείμενα που διάβαζε. Την κατευθυντήρια γραμμή της δουλειάς του σχημάτιζε η ανάγκη, να κάνει ορατό και να αντικρούσει τον μέγιστο μυστικισμό της πολιτικής οικονομίας –δηλαδή τη θέση σύμφωνα με την οποία οι κατηγορίες της ίσχυαν πάντα και παντού. Ο Μαρξ είχε εντυπωσιαστεί από τη τύφλωση των θεωρητικών της οικονομίας, την έλλειψη ιστορικής συνείδησης εκ μέρους τους, διότι στην πραγματικότητα προσπαθούσαν να καλύψουν και να δικαιολογήσουν με τον τρόπο αυτό την απανθρωπιά των οικονομικών συνθηκών του καιρού τους, στο όνομα της φυσικότητάς τους. Σε σχόλιο σε ένα κείμενο του Σαί παρατήρησε: «Η ατομική ιδιοκτησία είναι μια πραγματικότητα, με της οποίας την αιτιολόγηση δεν ασχολείται η εθνική οικονομία, η οποία όμως (πραγματικότητα) σχηματίζει τη βάση της (εθνικής οικονομίας) […] Ολόκληρη λοιπόν η [θεωρία της] εθνική[ς] οικονομία[ς] βασίζεται σε μια πραγματικότητα

[11] Συγκρ. Maximilien Rubel, «Introduction», σε Karl Marx *Œuvres. Economie II*, Gallimard, Paris 1968, σ. LIV-LV, ο οποίος θεωρεί ότι η αρχή του μακρόχρονου εφιάλτη της ζωής ολόκληρης του Μαρξ, η θεωρητική μανία, από την οποία δεν θα απελευθερωθεί ποτέ, δηλαδή η κριτική της θεωρίας της εθνικής οικονομίας, ξεκινάει χρονικά από αυτήν ακριβώς τη στιγμή.

[12] Συγκρ. Walter Tuchscheerer, όπ. π., σ. 76.

Z_Book102a.indb 112 7/1/2008 4:23:26 πμ

άνευ αναγκαιότητας».[13] Με παρόμοιο τρόπο εκφράστηκε και στα *[Οικονομικο-φιλοσοφικά χειρόγραφα]* στα οποία υπογράμμιζε: «Η εθνική οικονομία έχει ως αφετηρία της την ατομική ιδιοκτησία. Δεν μας την εξηγεί όμως».[14] «Αυτός [ο θεωρητικός της εθνικής οικονομίας] υποθέτει δεδομένη τη μορφή του γεγονότος, της πραγματικότητας, ενώ αυτό είναι που θα έπρεπε να αναλύσει».[15]

Η πολιτική οικονομία θεωρεί την τάξη της ατομικής ιδιοκτησίας και τις αντίστοιχες οικονομικές κατηγορίες συνακόλουθα σαν αμετάβλητες και σε αιώνια ισχύ. Ο άνθρωπος της αστικής κοινωνίας εμφανίζεται ως ο φυσιολογικός άνθρωπος. «Εάν μιλάμε για ατομική ιδιοκτησία, είναι σαν να πιστεύουμε ότι έχουμε να κάνουμε με ένα πράγμα έξω από τον άνθρωπο»,[16] σχολιάζει ο Μαρξ, ο οποίος απέρριπτε με κάθε δυνατή οξύτητα αυτή την οντολογία της ανταλλαγής.

Βασισμένος σε αρκετές επισταμένες ιστορικές έρευνες, οι οποίες του έδωσαν ένα πρώτο τεκμήριο ερμηνείας για τη χρονική εξέλιξη των κοινωνικών δομών και με την αφομοίωση εκείνων των απόψεων του Προυντόν, που τις θεωρούσε τις πιο πετυχημένες, δηλαδή την κριτική του στην αντίληψη της ιδιοκτησίας ως φυσικού δικαίου, ο Μαρξ έφθασε στη θεμελιώδη άποψη για την προσωρινότητα της ιστορίας. Οι αστοί θεωρητικοί της οικονομίας είχαν παρουσιάσει τους νόμους της καπιταλιστικής μορφής της παραγωγής σαν αιώνιους νόμους της ανθρώπινης κοινωνίας. Ο Μαρξ αντίθετα καθιέρωσε ως αποκλειστικό και εξειδικευμένο αντικείμενο έρευνας την ειδική φύση των σχέσεων της εποχής του, «τη διαρρηγμένη πραγματικότητα της βιομηχανίας»,[17] υπογράμμισε την προσωρινότητά της, τον χαρακτήρα της ως ενός ιστορικά προδιαγεγραμμένου ιστορικού σταδίου και άρχισε την έρευνα για τις αντιθέσεις που δημιουργεί ο καπιταλισμός και που οδηγούν στο ξεπέρασμά του.

Αυτός ο διαφορετικός τρόπος κατανόησης των κοινωνικών σχέσεων είχε σημαντικές συνέπειες, μεταξύ των οποίων χωρίς αμφιβολία ήταν και η ανάδυση της έννοιας της αποξενωμένης εργασίας. Σε αντίθεση με τους θεωρητικούς της πολιτικής οικονομίας, όπως και με τον Χέγκελ, οι οποίοι κατανοούσαν την εργασία σαν μια φυσική και αμετάβλητη συνθήκη της κοινωνίας, ο Μαρξ διήνυσε έναν δρόμο, στην πορεία του οποίου απέρριψε την ανθρωπολογική διάσταση της αποξένωσης και τοποθέτησε στη θέση της μια κοινωνικοϊστορικά θεμελιω-

[13] Karl Marx, *Exzerpte aus Jean Baptiste Say: Traité d'economie politique* (*Αποσπάσματα από Jean Baptiste Say: Traité d'economie politique*), MEGA² IV/2, Dietz Verlag, Berlin 1981, σσ. 316-7.

[14] Karl Marx, *Ökonomisch-philosophische Manuskripte* (*Οικονομικο-φιλοσοφικά χειρόγραφα*) MEGA² I/2, σ. 363.

[15] Όπ. π., σ. 364.

[16] Όπ. π., σ. 374.

[17] Όπ. π., σ. 384.

μένη θέση, η οποία ανάγει την εργασία στη συγκεκριμένη δομή των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής: στην ανθρώπινη αποξένωση κάτω από τις συνθήκες της βιομηχανικής εργασίας.

Οι συνοδευτικές παρατηρήσεις του Μαρξ στα αποσπάσματα που επιλέγει από τον James Mill δείχνουν καθαρά «πώς η (θεωρία της) εθνική(ς) οικονομία(ς) αποδέχεται την αποξενωμένη μορφή της κοινωνικής επαφής σαν μορφή που αντιστοιχεί στην ουσία, την αρχή και τον προορισμό του ανθρώπου».[18] Χωρίς να θεωρείται μια σταθερή συνθήκη της αντικειμενοποίησης, της παραγωγής του εργάτη, η αποξενωμένη εργασία είναι για τον Μαρξ έκφραση της κοινωνικοποίησης της εργασίας στα πλαίσια της καθεστηκυίας τάξης, του καταμερισμού εργασίας που θεωρεί τον άνθρωπο σαν «μια κινητή μηχανή», και τον «μεταμορφώνει μέχρι τα όρια μιας πνευματικής και φυσικής τερατογένεσης (…)».[19]

Στη δραστηριότητα της εργασίας εμφανίζεται η ιδιαιτερότητα του ατόμου, είναι η πραγματοποίηση μιας ιδιαίτερης ανάγκης, όπου «αυτή η πραγματοποίηση της εργασίας εμφανίζεται στην κατάσταση της εθνικοοικονομικής θεωρίας σαν *αποξένωση* του εργάτη».[20] Στην πραγματικότητα ενώ η εργασία θα ήταν αυτοπραγμάτωση του ανθρώπου, ελεύθερη δημιουργική δραστηριότητα, «κάτω από την προϋπόθεση της ατομικής ιδιοκτησίας η ατομικότητά μου αλλοτριώνεται μέχρι του σημείου, όπου αυτή η δραστηριότητα μου είναι μισητή, ένα βάσανο και πολύ περισσότερο μόνο το επίπλασμα μιας δραστηριότητας, και γι' αυτό το λόγο μια καταναγκαστική δραστηριότητα, και που μου έχει επιβληθεί μόνο από μια εξωτερική τυχαία ανάγκη».[21]

Ο Μαρξ έφθασε στα συμπεράσματα αυτά συγκεφαλαιώνοντας τις ισχύουσες θεωρίες της οικονομικής επιστήμης, ασκώντας κριτική στα επιμέρους στοιχεία τους και αντιστρέφοντας τα συμπεράσματά τους. Αφοσιώθηκε στον σκοπό αυτό με εντατική και ακούραστη προσπάθεια. Ο Μαρξ της εποχής του Παρισιού είναι ένας Μαρξ αχόρταγος για διάβασμα, που αφοσιώθηκε στη μελέτη μέρα και νύχτα. Είναι ένας Μαρξ γεμάτος ενθουσιασμό και σχέδια, που σχεδίαζε τόσο μεγάλα πλάνα εργασιών, ώστε δεν στάθηκε δυνατόν να τα αποπερατώσει ποτέ, ο οποίος μελετούσε κάθε κείμενο που είχε σχέση με το εκάστοτε ζήτημα που ερευνούσε, για να απορροφηθεί μετά από τη γοργή πρόοδο των

[18] Karl Marx, *Exzerpte aus James Mill: Éléments d'économie politique* (*Αποσπάσματα από τον James Mill: Élémens d'économie politique*), MEGA² IV/2, σ. 453.

[19] Όπ. π., σ. 456.

[20] Karl Marx, *Ökonomisch-philosophische Manuskripte* (*Οικονομικο-φιλοσοφικά χειρόγραφα*), MEGA I/2, σ. 365.

[21] Karl Marx, *Exzerpte aus James Mill: Éléments d'économie politique* (*Αποσπάσματα από James Mill: Éléments d'économie politique*), MEGA² IV/2, σ. 466.

Z_Book102a.indb 114 7/1/2008 4:23:26 πμ

αναζητήσεών του και τη μεταβολή των ενδιαφερόντων του, που τον οδηγούσαν σε τακτά διαστήματα σε νέους ορίζοντες, νέες προθέσεις και συνεχιζόμενες έρευνες.[22]

Στην αριστερή όχθη του Σηκουάνα σχεδίαζε να συγγράψει μια κριτική στην χεγκελιανή φιλοσοφία του δικαίου, πραγματοποίησε έρευνες για τη γαλλική επανάσταση, για να συγγράψει μια ιστορία του Konvent, σχεδίασε μια κριτική των ήδη υπαρχουσών σοσιαλιστικών και κομμουνιστικών διδασκαλιών. Χιλιάδες άλλες προθέσεις ακολούθησαν. Μετά όρμησε σαν μανιασμένος στη μελέτη της πολιτικής οικονομίας, που την διέκοψε ξαφνικά, κυριευμένος από το πρωταρχικά ζητούμενο, να καθαρίσει οριστικά το πεδίο στη Γερμανία από τη διαβρωτική κριτική του Μπάουερ και των συντρόφων του και έτσι έγραψε το πρώτο του έργο: *Η Άγια οικογένεια*. Οτιδήποτε υπήρχε για να του ασκηθεί κριτική, περνούσε μέσα από το κεφάλι του και μέσα από την πένα του. Και όμως αυτός ο ακραία δημιουργικός νεαρός της χεγκελιανής αριστεράς ήταν αυτός που δημοσίευσε λιγότερα από πολλούς άλλους. Το ημιτελές που θα χαρακτηρίζει το συνολικό του έργο άφησε ήδη τη σφραγίδα του στα έργα του κατά τον πρώτο χρόνο στο Παρίσι. Η συνέπειά του ήταν απίστευτη. Αρνιόταν να γράψει έστω και μία πρόταση, εάν δεν μπορούσε να την αποδείξει με δέκα διαφορετικούς τρόπους.[23] Η πεποίθησή του ότι οι πληροφορίες του δεν ήταν πλήρεις, οι αξιολογήσεις του πρώιμες, τον εμπόδιζε στις περισσότερες των περιπτώσεων να δώσει τα έργα του για εκτύπωση, τα οποία έτσι παρέμειναν προσχέδια και απο-

[22] Συγκρ. σχετικά τις διαπιστώσεις του Άρνολντ Ρούγκε (Arnold Ruge): «Διαβάζει πολύ, εργάζεται με αφάνταστη ένταση […] αλλά δεν τελειώνει τίποτε, διακόπτει παντού και ξαναβουτάει σε μια απέραντη θάλασσα βιβλίων», «[...] αφού έχει αρρωστήσει από τη δουλειά και για τρεις ή και τέσσερις νύχτες συνέχεια δεν έχει πάει στο κρεβάτι», γράφει από το Παρίσι ο Ρούγκε στον Λουδοβίκο Φόυερμπαχ (Ludwig Feuerbach), στις 15 Μάη 1844 (παρατίθεται στο Hans Magnus Enzensberger (Hg.), *Gespräche mit Marx und Engels* [*Συνομιλίες με τον Μαρξ και τον Ένγκελς*], Insel Verlag, Frankfurt/Main 1973, σσ. 23-24). «Εάν ο Μαρξ δεν αυτοκτονήσει από έλλειψη τάξης, αλαζονεία και τρελούς ρυθμούς δουλειάς και δεν χάσει μέσα στην κομμουνιστική πρωτοτυπία κάθε αίσθηση για την απλή ευγενική μορφή, τότε θα πρέπει να περιμένουμε κάτι (σημαντικό) από τη μεγάλη του γνώση και από αυτήν ακόμα τη χωρίς συνείδηση διαλεκτική του […]. Θέλει πάντα να γράψει αυτό που διάβασε τελευταίο, μετά όμως συνεχίζει να διαβάζει και να κρατάει νέες σημειώσεις. Ακόμα θεωρώ δυνατό, ότι θα γράψει ένα αρκετά μεγάλο και πολύπλοκο βιβλίο, όπου θα συμπιέσει όλα όσα έχει μαζέψει». Επιστολή του Ρούγκε στον Μ. Ντούνκερ (Duncker), 29 Αυγούστου 1844, όπ.π. σ. 31.

[23] Συγκρ. τη μαρτυρία του Λαφάργκ (Paul Lafargue), που αποδίδει τη διήγηση στον Ένγκελς σχετικά με όσα συνέβαιναν το Φθινόπωρο 1844: «Ο Ένγκελς και ο Μαρξ είχαν αποκτήσει τη συνήθεια να δουλεύουν μαζί. Ο Ένγκελς που προωθούσε την ακρίβεια μέχρι τα άκρα γινόταν παρ' όλα αυτά κάποιες φορές ανυπόμονος με τη διστακτικότητα του Μαρξ, ο οποίος δεν ήθελε να γράψει καμία πρόταση, εάν δεν μπορούσε να την αποδείξει με δέκα διαφορετικούς τρόπους». P. Lafargue [1904], Φθινόπωρο 1844, όπ. π., σ. 32.

Z_Book102a.indb 115 7/1/2008 4:23:26 πμ

κόμματα.[24] Οι σημειώσεις του έχουν για τον λόγο αυτό πολύ μεγάλη αξία. Δείχνουν την ευρύτητα των ερευνών του, αποδίδουν μερικές από τις ιδέες του και πρέπει να αξιολογηθούν σαν αναπόσπαστο τμήμα του συνολικού του έργου. Αυτό ισχύει και για την περίοδο στο Παρίσι, στη διάρκεια της οποίας, τα χειρόγραφα και οι σημειώσεις που συνέγραψε αποδεικνύουν μια μεταξύ τους σχέση που είναι αδύνατο να διαχωριστεί..[25]

3. Χειρόγραφα και τετράδια με αποσπάσματα: Τα κείμενα του 1844

Παρόλη την ατελή μορφή τους και τον αποσπασματικό τρόπο που τα χαρακτηρίζει τα *[Οικονομικο-φιλοσοφικά χειρόγραφα]* του 1844 διαβάστηκαν σχεδόν πάντα χωρίς να ληφθούν υπόψη τα φιλολογικά προβλήματα με τα οποία συνδέονταν, τα οποία είτε παραβλέπονταν είτε θεωρούνταν ήσσονος σημασίας.[26] Μόλις το 1932 δημοσιεύτηκαν για πρώτη φορά σε επίτομη μορφή και μάλιστα σε δύο διαφορετικές εκδόσεις. Στην επιτομή *Ο ιστορικός υλισμός* που επιμελήθηκαν οι σοσιαλδημοκράτες Landshut και Mayer εμφανίστηκαν με τον τίτλο «Εθνική οικονομία και φιλοσοφία»,[27] στη συνολική έκδοση των έργων των Μαρξ και Ένγκελς (τη MEGA) αντίθετα, σαν *Οικονομικο-φιλοσοφικά χειρόγραφα του 1844*.[28] Οι δύο εκδόσεις δεν διέφεραν μόνο ως προς τον τίτλο, αλλά και ως προς το περιεχόμενο και τη σειρά των διαφόρων τμημάτων, η οποία μάλιστα παρουσίαζε πολύ μεγάλες διαφορές. Στην έκδοση που αναφέρθηκε πρώτη, η οποία ήταν γεμάτη από λάθη λόγω της μη ακριβούς αποκωδικοποίησης

[24] Συγκρ. τη μαρτυρία του Χάινριχ Μπύργκερς (Heinrich Bürgers): «Εντωμεταξύ η οξεία αυτοκριτική στην οποία συνήθιζε να υποβάλλεται δεν τον άφηνε να φτάσει σε κάποιο μεγαλύτερο έργο». H. Bürgers [1876], Φθινόπωρο 1844/ Χειμώνας 1845, όπ. π., σσ. 46-47.

[25] Σχετικά με αυτήν την περίπλοκη σχέση σύγκρ. David Rjazanov, «Einleitung zu MEGA I/1.2» («Εισαγωγή στην MEGA I/1.2»), Marx-Engels-Verlag, Berlin 1929, σ. XIX, ο οποίος πρώτος παρατήρησε τη μεγάλη δυσχέρεια μιας ξεκάθαρης οριοθέτησης μεταξύ αφενός των απλών τετραδίων με αποσπάσματα και αφετέρου των κειμένων, που θα πρέπει να θεωρηθούν πραγματικά προκαταρκτικά έργα.

[26] Συγκ. Jürgen Rojahn, «Marxismus – Marx – Geschichtswissenschaft. Der Fall der sog. „Ökonomisch-philosopischen Manuskripte aus dem Jahre 1844“» («Μαρξισμός – Μαρξ – επιστήμη της ιστορίας. Η περίπτωση των λεγόμενων “Οικονομικο-φιλοσοφικών χειρογράφων του 1844”») στο *International Review of Social History*, Jg. XXVIII, 1983, Part 1, σ. 20.

[27] Karl Marx, *Der historische Materialismus. Die Frühschriften* (*Ο ιστορικός υλισμός. Τα πρώιμα κείμενα)*, επιμέλεια Siegfried Landshut και Jacob Peter Mayer, Alfred Kröner Verlag, Leipzig 1932, σσ. 283-375.

[28] Karl Marx, *Ökonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844* (*Οικονομικο-φιλοσοφικά χειρόγραφα του 1844*), MEGA I/3, Marx-Engels-Verlag, Berlin 1932, σσ. 29-172.

Z_Book102a.indb 116 7/1/2008 4:23:26 πμ

του πρωτοτύπου, έλλειπε η πρώτη ομάδα φύλλων, το λεγόμενο πρώτο χειρόγραφο και από λάθος προστέθηκε ένα τέταρτο χειρόγραφο το οποίο στην πραγματικότητα ήταν μια περίληψη του τελικού κεφαλαίου από τη *Φαινομενολογία του πνεύματος* του Χέγκελ, που θεωρήθηκε ότι ήταν του Μαρξ.[29] Όμως μέχρι τότε δόθηκε ελάχιστη προσοχή στο ότι οι εκδότες της πρώτης MEGA, με το να δώσουν όνομα στα χειρόγραφα, να βάλουν τον πρόλογο στην αρχή, ενώ στην πραγματικότητα είναι στο τρίτο χειρόγραφο, και να τα τακτοποιήσουν συνολικά εκ νέου, οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι ο Μαρξ είχε από την αρχή σαν στόχο να γράψει μια κριτική της πολιτικής οικονομίας και ότι το συνολικό έργο ήταν δήθεν από την αρχή χωρισμένο σε κεφάλαια.[30]

Εκτός αυτού, γενικά θεωρήθηκε από λάθος ότι ο Μαρξ είχε γράψει εκείνα τα κείμενα μόνο αφού διάβασε και συνόψισε[31] τα έργα της πολιτικής οικονομίας που μελετούσε, ενώ στην πραγματικότητα, κατά τη διαδικασία της συγγραφής, χειρόγραφα και αποσπάσματα εναλλάσσονταν, και τα τελευταία μάλιστα συνόδευαν όλη την παρισινή παραγωγή του Μαρξ, από τα άρθρα για τη *Γερμανογαλλική Επετηρίδα* (*Deutsch-französische Jahrbücher*), μέχρι την *Αγία Οικογένεια.*

Παρά την κατά τα φαινόμενα προβληματική τους μορφή, το μπέρδεμα που προκάλεσαν οι διαφορετικές εκδόσεις και τη συνειδητοποίηση ότι ένα μεγάλο μέρος του δεύτερου, σημαντικότατου και δυστυχώς χαμένου χειρογράφου έλλειπε, κανείς από τους ερμηνευτές, κριτικούς και μεταγενέστερους εκδότες των κειμένων δεν προέβη σε εκ νέου έλεγχο των πρωτοτύπων, έλεγχο ο οποίος εντούτοις ήταν απόλυτα απαραίτητος για ένα κείμενο, το οποίο έπαιξε τόσο βαρύνοντα ρόλο στις διαφορετικές κριτικές ερμηνείες του Μαρξ.

Τα *[Οικονομικο-φιλοσοφικά χειρόγραφα]* γράφτηκαν μεταξύ Μάη και Αυγούστου και δεν μπορούν να θεωρηθούν ως ένα έργο συστηματικά γραμμένο, προδιαγεγραμμένο και ολοκληρωμένο. Οι πολυάριθμες ερμηνείες που τους προσέδωσαν τον χαρακτήρα μιας ολοκληρωμένης άποψης, είτε γιατί εξήραν την πληρότητα της σκέψης του Μαρξ, είτε γιατί τα θεώρησαν σαν έκφραση μιας συγκεκριμένης άποψης, σε αντίθεση με αυτήν του Μαρξ της επιστημονικής ωριμότητας,[32] αντικρούονται από τη φιλολογική ανάλυση. Ετερογενή και

[29] Σαν απόδειξη των προβλημάτων συστηματοποίησης αυτές οι σελίδες εμφανίζονται στη MEGA² και στο πρώτο και στο τέταρτο τμήμα. Συγκρ. MEGA² I/2, σσ. 439-444, και MEGA² IV/2, σσ. 493-500.

[30] Συγκρ. Jürgen Rojahn, «The emergence of a theory: the importance of Marx's notebooks exemplified by those from 1844», *Rethinking Marxism*, Vol. 14, Nr. 4 (2002), σ. 33.

[31] Σ¨αυτή την πλάνη πέφτει π.χ ο David McLellan, *Marx before marxism*, Reprint Macmillan, London 1970, σ. 163.

[32] Χωρίς να θέλουμε ούτε κατά διάνοια να επαναλάβουμε την ατέλειωτη συζήτηση σχετικά με αυτό το σύγγραμμα του Μαρξ, αναφέρουμε εδώ δύο από τις σημαντικότερες εργασίες, στις οποίες υπε-

πολύ μακριά από το να επιδεικνύουν στενή σχέση μεταξύ των επιμέρους τμημάτων, (τα χειρόγραφα) είναι η φανερή έκφραση μιας θεωρητικής θέσης που βρίσκεται σε (μετα)κίνηση. Ο τρόπος αφομοίωσης και χρήσης των διαβασμάτων από τα οποία τροφοδοτήθηκε η σκέψη του Μαρξ μπορεί να αναδειχθεί με βάση τα εννιά διασωθέντα τετράδια με πάνω από 200 σελίδες αποσπάσματα και σχόλια.[33]

Τα παρισινά τετράδια διατηρούν τα ίχνη της συνάντησης του Μαρξ με την πολιτική οικονομία όπως και τα ίχνη της δημιουργίας των πλέον πρώιμων εργασιών του για μια οικονομική θεωρία. Από τη σύγκριση των τετραδίων αυτών με συγγράμματα που δημοσιεύτηκαν ή δεν δημοσιεύτηκαν την εποχή αυτή απορρέει ξεκάθαρα η σημασία των μελετών για την εξέλιξη των απόψεών του.[34] Ο Μαρξ δημιούργησε αποσπάσματα – για να περιορίσουμε την απαρίθμηση μόνο σε συγγραφείς της πολιτικής οικονομίας – από κείμενα των Say, Schütz, List, Osiander, Smith, Skarbek, Ricardo, James Mill, MacCulloch, Prevost, Destutt de Tracy, Buret, de Boisguillebert, Law και Lauderdale.[35] Εκτός αυτού έκανε αναφορές μέσα στα *[Οικονομικο-φιλοσοφικά χειρόγραφα]* σε άρθρα και σύγχρονη αλληλογραφία των Proudhon, Schulz, Pecquer, Loudon, Sismondi, Ganihl, Chevalier, Malthus, de Pompery και Bentham.

Τα πρώτα αποσπάσματα από το *Traité d'économie politique* του Say, από το οποίο ο Μαρξ αντέγραψε ολόκληρα τμήματα, προέκυψαν όταν αποκτούσε τις πρώτες θεμελιώδεις γνώσεις οικονομίας. Η μοναδική δική του άποψη προστέθηκε εκ των υστέρων και βρίσκεται στη δεξιά πλευρά της σελίδας, την οποία διατηρούσε συνήθως για τον σκοπό αυτό. Επίσης και με τις περιλήψεις των *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations* του Smith, που δημιουργήθηκαν αργότερα, ακολουθούσε τον ίδιο στόχο, να αφομοιώσει θεμε-

ρασπίζονται οι προαναφερόμενες θέσεις. Στην πρώτη κατεύθυνση ανήκουν οι Landshut και Meyer, οι οποίοι πρώτοι διείδαν στα *Οικονομικο-φιλοσοφικά χειρόγραφα* «κατά κάποιο τρόπο το βασικότερο έργο του Μαρξ, που σχηματίζει τον συνδετικό κρίκο ολόκληρης της πνευματικής του εξέλιξης» και «στον πυρήνα της αποτελεί τον πρόδρομο του *Κεφαλαίου*». Συγκρ. Karl Marx, *Der historische Materialismus. Die Frühschriften* (*Ο ιστορικός υλισμός. Τα πρώιμα κείμενα*), όπ. π.., σ. XIII και V. Στις δεύτερες αντίθετα ανήκει η περίφημη θέση του Althusser σχετικά με την επιστημολογική τομή (*coupure épistémologique*). Συγκρ. Louis Althusser, *Für Marx* (*Για τον Μαρξ*), Suhrkamp, Frankfurt/Main 1968, σ. 15.

[33] Εκδόθηκε στο MEGA², IV/2, σσ. 279-579, και MEGA², IV/3, Akademie Verlag, Berlin 1998, σσ. 31-110.

[34] «Τα χειρόγραφά του προήλθαν ακριβώς από τα αποσπάσματα εκείνης της εποχής», στο Jürgen Rojahn, «The emergence of a theory: the importance of Marx's notebooks exemplified by those from 1844», όπ. π., σ. 33.

[35] Ο Μαρξ διάβαζε τους άγγλους θεωρητικούς της οικονομίας εκείνη την εποχή ακόμα από τη γαλλική μετάφραση.

λιώδεις οικονομικούς όρους. Παρόλο που πρόκειται για τα πλέον μακροσκελή αποσπάσματα, δεν βρίσκεται πράγματι ανάμεσά τους κανένα σχεδόν σχόλιο. Παρ' όλα αυτά η σκέψη του Μαρξ γίνεται ξεκάθαρη από τη συναρμογή των παραγράφων και από τη δική του τεχνική που την συναντούμε και αλλού, της αντιπαράθεσης θέσεων διαφόρων θεωρητικών της οικονομίας που αποκλίνουν. Διαφορετικής μορφής αντίθετα είναι τα αποσπάσματα από *Des principes de l'économie politique et de l'impôt* του Ricardo, στα οποία παρουσιάζονται οι πρώτες του παρατηρήσεις. Αυτές συγκεντρώνονται στους όρους αξία και τιμή, που την εποχή εκείνη τις θεωρούσε ακόμα ταυτόσημες. Αυτή η ταυτοσημία της αξίας του προϊόντος και των τιμών ξεπήδησε από την πρωτογενή σύνθεση του Μαρξ, όπου μόνο η αξία ανταλλαγής, που προέρχεται από τον ανταγωνισμό, υφίσταται στην πραγματικότητα, ενώ τον όρο φυσική τιμή, σαν απλή νοητική κατασκευή τον τοποθετούσε στη σφαίρα των αφηρημένων εννοιών. Με την πρόοδο των μελετών του τέτοιες κριτικές παρατηρήσεις δεν προβάλλουν πλέον σποραδικά, παρά εναλλάσσονται με τις περιλήψεις των έργων και με την πρόοδο των γνώσεων, από συγγραφέα σε συγγραφέα, γίνονται όλο και περισσότερες. Μεμονωμένες προτάσεις, κατόπιν ευρύτερες διευκρινήσεις, μέχρι που η αναλογία ανατρέπεται αφού πλέον στα *Éléments d'économie politique* του James Mill έχει επικεντρωθεί στην κριτική της διαμεσολάβησης του χρήματος, που την αντιλαμβάνεται ως την απόλυτη κυριαρχία του αποξενωμένου αντικειμένου επάνω στον άνθρωπο. Πλέον, τα κείμενά του δεν συνοδεύουν τα αποσπάσματα αλλά συμβαίνει το ακριβώς αντίθετο.

Ένα ακόμα στοιχείο για την περαιτέρω χρήση των σημειώσεων αυτών – κατά τη χρονική στιγμή της δημιουργίας τους όπως και αργότερα – φαίνεται χρήσιμο για να δείξει τη σημασία των αποσπασμάτων: Ένα τμήμα τους δημοσιεύτηκε το 1844 στο *Vorwärts!*, το δεκαπενθήμερο έντυπο των γερμανών εξορίστων στο Παρίσι, για να συμβάλει στη διανοητική πρόοδο των αναγνωστών της εφημερίδας.[36] Επειδή όμως ήταν πολύ ανεπτυγμένες, χρησιμοποιήθηκαν και πάλι από τον Μαρξ, που είχε τη συνήθεια μετά από λίγο καιρό να ξαναδιαβάζει τις σημειώσεις του, προπάντων στα *Οικονομικά Χειρόγραφα του 1857-58*, πιο γνωστά ως *Grundrisse*, στα *Χειρίγραφα του 1861-63* και στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*.

Ο Μαρξ ανέπτυσσε λοιπόν τις σκέψεις του τόσο στα *[Οικονομικο-φιλοσοφικά χειρόγραφα]* όσο και στα τετράδια αποσπασμάτων που προέκυπταν από τις με-

[36] Συγκρ. Jacques Grandjonc, *Marx et les communistes allemands à Paris 1844*, Maspero, Paris 1974, σσ. 61-62, όπως και την επιστολή που γράφτηκε το αργότερο τον Νοέμβρη του 1844 από τον Μαρξ προς τον H. Börnstein, MEGA² III/I, Dietz Verlag, Berlin 1975, σ. 248.

Z_Book102a.indb 119 7/1/2008 4:23:27 πμ

λέτες του. Τα χειρόγραφα είναι γεμάτα από αποσπάσματα, το πρώτο είναι σχεδόν μια συλλογή από αποσπάσματα και τα τετράδια με τις συνόψεις του, παρότι είναι περισσότερο επικεντρωμένα στα κείμενα που έχει διαβάσει, περιέχουν και αυτά τα σχόλιά του. Το περιεχόμενο και των δύο, όπως και οι ιδιομορφίες γραφής – που χαρακτηρίζονται από τη διαίρεση των φύλλων σε στήλες– η αρίθμηση των σελίδων και η χρονική στιγμή της συγγραφής τους δείχνουν ότι τα *Οικονομικο-φιλοσοφικά χειρόγραφα* δεν αποτελούν ένα αυτόνομο έργο,[37] αλλά είναι τμήμα της κριτικής παραγωγής που περιλαμβάνει εκείνη την εποχή αποσπάσματα από τα κείμενα που μελετούσε, καθώς και κριτικές σκέψεις και επεξεργασίες σχετικά με αυτά, που τα κατέγραφε άμεσα ή σε πιο μελετημένη μορφή στο χαρτί. Το να ξεχωρίζουμε τα χειρόγραφα από τα υπόλοιπα, να τα αποκόβουμε από τον συσχετισμό τους, μπορεί να οδηγήσει σε ερμηνευτικές πλάνες.

Μόνο το σύνολο όλων αυτών των σημειώσεων, μαζί με την ιστορική ανακατασκευή της δημιουργίας τους, ξεκαθαρίζει πράγματι την κατεύθυνση και την πολυπλοκότητα της κριτικής του σκέψης κατά τη διάρκεια του ιδιαίτερα δημιουργικού χρόνου του στο Παρίσι.[38]

4. Κριτική της φιλοσοφίας και κριτική της πολιτικής

Το εξωτερικό πλαίσιο μέσα στο οποίο προόδευαν οι ιδέες του Μαρξ και η επιρροή που είχε αυτό στον ίδιο από πρακτική άποψη αξίζουν μια ακόμα σύντομη αναφορά. Το πλαίσιο αυτό ήταν διαποτισμένο από μια βαθιά κοινωνικοοικονομική μεταβολή και πάνω απ' όλα από μια μεγάλη διεύρυνση του προλεταριάτου. Με την ανακάλυψη του προλεταριάτου, ο Μαρξ μπορούσε να τεμαχίσει την έννοια του Χέγκελ αστικό κράτος σε έννοιες με ταξικό περιεχόμενο. Επιπλέον συνειδητοποίησε ότι το προλεταριάτο ήταν μια νέα τάξη, που διέφερε από τους φτωχούς, διότι η μιζέρια του απέρρεε από τις συνθήκες εργασίας τους. Επρόκειτο για την εκδήλωση μιας κύριας αντίθεσης της αστικής κοινωνίας: «Ο εργάτης γίνεται τόσο πιο φτωχός όσο περισσότερο πλούτο παράγει, όσο περισσότερο η παραγωγή του αυξάνει σε δύναμη και έκταση».[39]

---

[37] «Γι' αυτό δεν υφίσταται κανένας λόγος, να εξαχθεί το συμπέρασμα, ότι τα χειρόγραφα αποτελούν ένα αυτοτελές σύνολο» (Jürgen Rojahn, «Marxismus – Marx – Geschichtswissenschaft. Der Fall der sog. „Ökonomisch-philosopischen Manuskripte aus dem Jahre 1844"» («Μαρξισμός – Μαρξ – επιστήμη της ιστορίας. Η περίπτωση των λεγόμενων "Οικονομικο-φιλοσοφικών χειρογράφων του 1844"», όπ.π., σ. 20).

[38] Συγκρ. Jürgen Rojahn, «The emergence of a theory: the importance of Marx's notebooks exemplified by those from 1844», όπ. π., σ. 45.

[39] Karl Marx, *Ökonomisch-philosophische Manuskripte* (*Οικονομικο-φιλοσοφικά χειρόγραφα*),

Η εξέγερση των υφαντών στη Σιλεσία τον Ιούνιο εκείνου του χρόνου πρόσφερε στον Μαρξ μια ακόμα ευκαιρία για την προώθηση της κατεύθυνσης των σκέψεών του. Στο άρθρο «Kritische Randglossen zu dem Artikel "Der König von Preußen und die Sozialreform. Von einem Preußen"» («Κριτικές σημειώσεις στο άρθρο "Ο βασιλιάς της Πρωσίας και η κοινωνική μεταρρύθμιση. Από έναν Πρώσο"», που δημοσιεύτηκε στο *Vorwärts!*, μέσα από την κριτική προς τον Ρούγκε και προς ένα άρθρο του που είχε μόλις δημοσιευτεί, όπου ο οποιοσδήποτε αγώνας θεωρείτο αποσπασματικός όσον αφορά το πνεύμα της πολιτικής, τήρησε αποστάσεις από τη χεγκελιανή άποψη, που έβλεπε στο κράτος τον μοναδικό εκπρόσωπο του γενικού συμφέροντος και έθετε κάθε κίνημα εντός της αστικής κοινωνίας στον χώρο της τμηματικότητας και της ιδιωτικής σφαίρας.[40] Για τον Μαρξ, αντίθετα, βρίσκεται «μια κοινωνική επανάσταση […] στη θέση της ολότητας»,[41] και υπό την επίδραση ενός τέτοιου επαναστατικού γεγονότος υπογράμμισε την τυφλότητα εκείνων που έψαχναν την αιτία των κοινωνικών προβλημάτων «όχι στην *υπόσταση* του κράτους παρά σε μια συγκεκριμένη *μορφή κράτους*».[42]

Γενικά θεωρούσε τους στόχους των σοσιαλιστικών θεωριών, τη μεταρρύθμιση της κοινωνίας, την ισότητα στους μισθούς και μια νέα οργάνωση της εργασίας εντός της καπιταλιστικής τάξης, σαν προτάσεις από ανθρώπους που παρέμεναν αιχμάλωτοι των προϋποθέσεων που οι ίδιοι πολεμούσαν (Proudhon) και οι οποίοι προπάντων δεν καταλάβαιναν την πραγματική σχέση μεταξύ ατομικής ιδιοκτησίας και αποξενωμένης εργασίας. Αποδεικνύεται ότι «εάν η ατομική ιδιοκτησία εμφανίζεται σαν η αιτία, η αφετηρία της αποξενωμένης εργασίας, εντούτοις είναι πολύ περισσότερο μια συνέπειά της».[43] «Η ατομική ιδιοκτησία είναι λοιπόν το προϊόν, το αποτέλεσμα της αποξενωμένης εργασίας».[44] Στις σοσιαλιστικές θεωρίες ο Μαρξ αντιπαρέθεσε το σχέδιο για ένα ριζοσπαστικό μετασχηματισμό του οικονομικού συστήματος σύμφωνα με το οποίο «το κεφάλαιο […] "σαν τέτοιο" πρέπει να καταργηθεί».[45]

MEGA² I/2, σ. 364.

[40] Βλ. Michael Löwy, *La théorie de la révolution chez le jeune Marx*, Maspero, Paris 1970, σ. 41, Παρ. 22.

[41] Karl Marx, «Kritische Randglossen zu dem Artikel "Der König von Preußen und die Sozialreform. Von einem Preußen"» («Κριτικές σημειώσεις στο άρθρο "Ο βασιλιάς της Πρωσίας και η κοινωνική μεταρρύθμιση. Από έναν Πρώσο"», MEGA² I/2, σ. 462.

[42] Όπ. π., σ. 455.

[43] Karl Marx, *Ökonomisch-philosophische Manuskripte* (*Οικονομικο-φιλοσοφικά χειρόγραφα*), MEGA² I/2, σ. 372-373.

[44] Όπ. π., σ. 372.

[45] Όπ. π., σ. 387.

Όσο πιο κοντά βρίσκονταν εκείνες οι θεωρίες στη σκέψη του τόσο οξύτερη γινόταν η κριτική του, ενισχυμένη από την ανάγκη να ξεκαθαρίσει τα πράγματα. Η επεξεργασία του συστήματός του τον ωθούσε σε μια διαρκή σύγκριση μεταξύ των ιδεών που τον περιέβαλαν και των αποτελεσμάτων των μελετών του, που προχωρούσαν. Ήταν η γοργή πορεία της πνευματικής του ωρίμανσης που τον ωθούσε σ' αυτό. Όπως και τις άλλες θεωρίες, η κριτική του στόχευσε και τη χεγκελιανή Αριστερά. Οι κρίσεις για τους εκπροσώπους της ήταν ιδιαίτερα αυστηρές, γιατί εμπεριείχαν και αυτοκριτική για το ίδιο το παρελθόν του. Στην *Allgemeine Literatur-Zeitung*, το μηνιαίο έντυπο που εκδιδόταν από τον Bruno Bauer διατυπώθηκε ξεκάθαρα η θέση: «Έτσι απέχει ο κριτικός από όλες τις χαρές της κοινωνίας, όμως και τα βάσανά της βρίσκονται μακριά του […] είναι θρονιασμένος στη μοναξιά».[46] Για τον Μαρξ αντίθετα δεν είναι «η κριτική […] ένα διανοητικό πάθος. Δεν είναι ανατομικό μαχαίρι, είναι ένα όπλο. Το αντικείμενό της είναι ο εχθρός της, τον οποίο δεν θέλει να αντικρούσει αλλά να τον *εκμηδενίσει* […]. Δεν θεωρεί πλέον τον εαυτό της σαν *αυτοσκοπό*, αλλά μόνο σαν *μέσο*».[47] Αντίθετα με τον σολιψισμό της «κριτικής Κριτικής»,[48] που είχε σαν αφετηρία την αόριστη πίστη ότι μια αποξένωση μόνο με το που αναγνωρίζεται έχει κιόλας ξεπεραστεί, του ήταν ξεκάθαρο, ότι «η υλική βία πρέπει να γκρεμιστεί με υλική βία»[49] και το κοινωνικό Είναι μπορεί να αλλάξει μόνο μέσα από την ανθρώπινη πράξη. Το να αποκαλυφθεί η αποξένωση του ανθρώπου, το να γίνει συνειδητή, θα έπρεπε ταυτόχρονα να σημαίνει ότι έπρεπε να προωθηθεί και η πραγματική της εξάλειψη. Δεν μπορεί να νοηθεί καμιά μεγαλύτερη απόσταση από αυτήν μεταξύ μιας φιλοσοφίας που αποκλείει τον εαυτό της μέσα στη θεωρησιακή απομόνωση και προσφεύγει απλά και μόνο σε άκαρπες μάχες εννοιών και της δικής του κριτικής που βρίσκεται «σε μια μάχη σώμα με σώμα»[50]. Είναι η ίδια απόσταση που χωρίζει την αναζήτηση της ελευθερίας της συνείδησης από την αναζήτηση της ελευθερίας της εργασίας.

---

[46] Bruno Bauer (Hg.), *Allgemeine Literatur-Zeitung*, Τεύχος 6, Εκδ. Οίκος του Egbert Bauer, Charlottenburg 1844, σ. 32. Ο Μαρξ αναφέρει το απόσπασμα, αν και όχι κατά λέξη, στο γράμμα του προς τον Ludwig Feuerbach στις 11 Αυγούστου1844. Συγκρ. MEGA² III/1, Dietz Verlag, Berlin 1975, σ. 65.

[47] Karl Marx, *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung* (*Για την κριτική της χεγκελιανής φιλοσοφίας δικαίου. Εισαγωγή*), MEGA ² I/2, σ. 172.

[48] Ο Μαρξ χρησιμοποιεί την έκφραση αυτή στην *Αγία Οικογένεια* για τον χαρακτηρισμό και την γελοιοποίηση του Bruno Bauer και των άλλων Νεοχεγκελιανών που συνεργάζονταν με την *Allgemeine Literatur-Zeitung*.

[49] Όπ. π., σ. 177.

[50] Karl Marx, *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung* (*Για την κριτική της χεγκελιανής φιλοσοφίας δικαίου. Εισαγωγή*), MEGA² I/2, σ. 173.

Z_Book102a.indb 122 7/1/2008 4:23:27 πμ

5. Επίλογος

Η σκέψη του Μαρξ διέτρεξε μια αποφασιστικής σημασίας εξέλιξη κατά τον χρόνο που αυτός παρέμεινε στο Παρίσι. Ήταν πλέον σίγουρος, ότι η μεταβολή του κόσμου αποτελούσε ένα πρακτικό ζήτημα, «που δεν μπορούσε να το λύσει η *Φιλοσοφία,* ακριβώς επειδή το θεωρούσε *μόνο* θεωρητικό καθήκον».[51] Πήρε τελειωτικά πλέον αποστάσεις από την όποια φιλοσοφία δεν είχε συνειδητοποιήσει αυτό και δεν είχε μεταμορφωθεί στην αναγκαία φιλοσοφία της *Πράξης*. Η ανάλυσή του δεν ασχολήθηκε πλέον με την κατηγορία της αποξένωσης της εργασίας αλλά με την πραγματικότητα της αθλιότητας των εργατών. Τα συμπεράσματά του δεν ήταν πλέον θεωρησιακής μορφής, αλλά κατευθύνθηκαν προς την επαναστατική δράση.[52]

Και η πολιτική του σκέψη μεταβλήθηκε βαθειά. Δεν αποδέχθηκε καμιά από τις υπάρχουσες στενόμυαλες σοσιαλιστικές και κομμουνιστικές διδαχές, αλλά πήρε πλέον αποστάσεις από αυτές καθώς συνειδητοποίησε ότι οι οικονομικές συνθήκες ήταν ο συνδετικός ιστός της κοινωνίας. «Θρησκεία, οικογένεια, κράτος, δίκαιο, ηθική, επιστήμη, τέχνη, κλπ. αποτελούν μόνο ιδιαίτερες όψεις της παραγωγής και υπακούουν στον γενικό της νόμο».[53] Έτσι το κράτος έχασε την πρωταρχική του θέση, την οποία κατείχε στην πολιτική φιλοσοφία του Χέγκελ και έγινε κατανοητό, στο πλαίσιο της κοινωνίας, ως μια ορισμένη αλλά όχι και η κυρίαρχη σφαίρα των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων: «Μόνο η πολιτική φαντασιοκοπία θεωρεί πλέον σήμερα ότι ο αστικός τρόπος ζωής προκύπτει από το κράτος, ενώ αντίθετα στην πραγματικότητα το κράτος προκύπτει από τον αστικό τρόπο ζωής».[54]

Επίσης μεταβλήθηκε δραματικά η κατανόησή του όσον αφορά το επαναστατικό υποκείμενο. Από την αρχική θεώρηση για την «ανθρωπότητα που υποφέρει»[55] ο Μαρξ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ρόλο επαναστατικού υποκειμένου παίζει το προλεταριάτο. Το προλεταριάτο αρχικά έγινε αντιληπτό σαν αφηρημέ-

---

[51] Karl Marx, *Ökonomisch-philosophische Manuskripte* (*Οικονομικο-φιλοσοφικά χειρόγραφα*), MEGA² I/2, σ. 395.

[52] Συγκρ. Ernest Mandel, *Entstehung und Entwicklung der ökonomischen Lehre von Karl Marx (1843-1863)* [Γέννηση και εξέλιξη της οικονομικής θεωρίας του *Karl Marx (1843-1863)*], Europäische Verlagsanstalt/Europa Verlag, Frankfurt/Wien 1982, σ. 156.

[53] Karl Marx, *Ökonomisch-philosophische Manuskripte* (*Οικονομικο-φιλοσοφικά χειρόγραφα*), MEGA² I/2, σ. 390.

[54] Friedrich Engels-Karl Marx, *Die heilige Familie*, (*Η Αγία οικογένεια*), Marx Engels Werke, Band 2, Dietz Verlag, Berlin 1962, σ. 128.

[55] Karl Marx, *Ein Briefwechsel von 1843* (*Μια ανταλλαγή επιστολών από το 1843*), MEGA² I/2, σ. 479.

νη έννοια που εδράζεται στις διαλεκτικές αντιθέσεις, σαν «παθητικό στοιχείο» της θεωρίας,[56] για να γίνει μετά, στη βάση μιας πρώτης κοινωνικοοικονομικής ανάλυσης, το ενεργητικό στοιχείο της ίδιας της δικής του απελευθέρωσης, η μοναδική τάξη που διαθέτει μέσα στο καπιταλιστικό κοινωνικό σύστημα επαναστατική δυναμική.

Τελικά τη θέση μιας συγκεχυμένης ακόμα κριτικής στην πολιτική διαμεσολάβηση του κράτους και την οικονομική διαμεσολάβηση του χρήματος – εμπόδια για την πραγμάτωση μιας ανθρώπινης κοινότητας κατά την εκτίμηση του Feuerbach – πήρε η κριτική μιας ιστορικά καθορισμένης σχέσης, στην οποία αναγνωρίστηκε η υλική παραγωγή ως η βάση για κάθε ανάλυση και μεταβολή του παρόντος, «διότι ολόκληρη η ανθρώπινη υποδούλωση εμπεριέχεται στη σχέση του εργάτη με την παραγωγή και όλες οι σχέσεις υποδούλωσης είναι μόνο εξειδικεύσεις και συνέπειες αυτής της σχέσης».[57] Ο Μαρξ δεν ήγηρε πλέον μια γενική απαίτηση απελευθέρωσης, αλλά απαιτούσε τη ριζική μεταβολή της πραγματικής διαδικασίας παραγωγής.

Ενώ έφθανε σ' αυτά τα συμπεράσματα σχεδίαζε και άλλες εργασίες. Μετά την *Αγία Οικογένεια* συνέχισε τις μελέτες (και την καταγραφή αποσπασμάτων) στην πολιτική οικονομία, σχεδίασε μια κριτική στον Stirner, έβαλε τα θεμέλια για το [*Ιστορία της δημιουργίας του σύγχρονου κράτους ή η γαλλική επανάσταση*],[58] κράτησε σημειώσεις για τον Χέγκελ, σχεδίασε μια κριτική του γερμανού θεωρητικού της οικονομίας List, που την πραγματοποίησε λίγο αργότερα.

Ήταν ακούραστος. Ο Ένγκελς τον πίεζε να θέσει στη διάθεση όλου του κόσμου το υλικό του, γιατί «έφθασε πανάθεμα ο καιρός»,[59] και ο Μαρξ υπέγραψε πριν από την απέλασή του από το Παρίσι[60] ένα συμβόλαιο με τον εκδότη Leske για τη δημοσίευση ενός τόμου με τον τίτλο *Κριτική της πολιτικής και της εθνικής οικονομίας*. Όμως θα πρέπει να περιμένουμε ακόμα 15 χρόνια, μέχρι που το 1859 να δοθεί για εκτύπωση ένα πρώτο μέρος του έργου του *Για την κριτική της*

---

[56] Karl Marx, *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung* (*Για την κριτική της Χεγκελιανής φιλοσοφίας δικαίου. Εισαγωγή*), MEGA² I/2, S. 178.

[57] Karl Marx, *Ökonomisch-philosophische Manuskripte* (*Οικονομικο-φιλοσοφικά χειρόγραφα*), MEGA² I/2, σ. 373-374.

[58] Συγκρ. MEGA² IV/3, a.a.O, σ. 11.

[59] F. Engels στον K. Marx Αρχές Οκτώβρη 1844, MEGA² III/I, Dietz Verlag, Berlin 1975, σ. 245. Συγκρ. εκτός τούτου F. Engels στον K. Marx, γύρω στις 20 Γενάρη 1845: «Τέλειωνε επιτέλους με το εθνικοοικονομικό σου βιβλίο, ακόμα και αν θα ήσουνα δυσαρεστημένος με πολλά, δεν πειράζει, τα πνεύματα είναι ώριμα και πρέπει να χτυπάμε το σίδερο όσο είναι ζεστό», όπ. π. σ. 260.

[60] Μετά από πίεση της πρωσικής κυβέρνησης οι γαλλικές υπηρεσίες εξέδωσαν εντολή απέλασης εναντίον διαφόρων συνεργατών της *Vorwärts*. Ο Μαρξ αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το Παρίσι στις 1 Φεβρουαρίου 1845.

Z_Book102a.indb 124 7/1/2008 4:23:27 πμ

πολιτικής οικονομίας.

Τα *[Οικονομικο-φιλοσοφικά χειρόγραφα]* και τα Αποσπάσματα αντανακλούν το σκεπτικό των πρώτων βημάτων της προσπάθειας. Τα γραπτά του είναι γεμάτα από θεωρητικά στοιχεία που προέρχονται από παλαιότερους και σύγχρονους συγγραφείς. Κανένα από τα προσχέδια και κανένα έργο του της εποχής αυτής δεν μπορεί να ενταχθεί σε μια συγκεκριμένη επιστήμη. Δεν υπάρχουν καθαρά φιλοσοφικά, ούτε κατά κύριο λόγο οικονομικά, ούτε αποκλειστικά πολιτικά κείμενα. Αυτό που ξεπηδά απ' όλα αυτά δεν είναι ένα νέο σύστημα, ούτε ένα ομοιογενές θεωρητικά σύνολο, παρά μια κριτική θεωρία.

Ο Μαρξ του 1844 κατέχει την ικανότητα να συνδυάζει τις εμπειρίες των παριζιάνων προλεταρίων, ανδρών και γυναικών, με μελέτες της γαλλικής επανάστασης, το έργο του Smith με τις απόψεις του Proudhon, την εξέγερση των υφαντών της Σιλεσίας με την κριτική της χεγκελιανής άποψης για το κράτος, την ανάλυση της φτώχειας του Buret με τον κομμουνισμό. Είναι ένας Μαρξ που ξέρει να αφομοιώνει αυτές τις διαφορετικές απόψεις και εμπειρίες και μέσα από το δέσιμό τους να δίνει ζωή σε μια επαναστατική θεωρία.

Η σκέψη του, κυρίως οι οικονομικοί στοχασμοί του, που αρχίζουν να αποκρυσταλλώνονται κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο Παρίσι, δεν είναι καρπός μιας ξαφνικής επιφοίτησης, παρά το αποτέλεσμα μιας νοητικής διεργασίας. Καθώς η μαρξιστική-λενινιστική αγιογραφία που επικράτησε για πολύ καιρό παρουσίασε χωρίς τεκμηρίωση αυτή τη σκέψη σαν ολοκληρωμένη και προδιέγραψε ένα εργαλειακό τελικό αποτέλεσμα, παραμόρφωσε με τον τρόπο αυτό τον δρόμο που τον οδήγησε στα συμπεράσματά του και απέδωσε έτσι την πλέον φτωχή του εκδοχή. Το ζητούμενο αντίθετα είναι να αναδομήσουμε την προέλευση, τις επιρροές και τα επιτεύγματα των εργασιών του, για να καταστήσουμε κατανοητά την πολυπλοκότητα και τον πλούτο των έργων του, που ακόμα έχει κάτι να πει στην κριτική σκέψη του παρόντος.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΤΕΤΡΑΔΙΩΝ, ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΠΟΥ ΓΡΑΦΤΗΚΑΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΑΡΞ ΣΤΟ ΠΑΡΙΣΙ[61]

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ	ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΩΝ ΤΕΤΡΑΔΙΩΝ	ΕΡΓΟ	ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΩΝ ΤΕΤΡΑΔΙΩΝ
Μεταξύ τέλους 1843 και αρχών 1844	R. Levasseur, *Mémoires*	ΜΗ	Οι σελίδες με τα αποσπάσματα είναι χωρισμένες σε δύο στήλες.
Μεταξύ τέλους 1843 και αρχών 1844	J. B. Say, *Traité d'économie politique*	Β 19	Το τετράδιο, μεγάλου σχήματος, περιλαμβάνει σελίδες με αποσπάσματα που είναι χωρισμένα σε δυο στήλες: Στην αριστερή από το *Traité* του Say και στη δεξιά (που γράφτηκε μετά τη συγγραφή του Β 24) από τον Skarbek και το *Cours complet* του Say.
Μεταξύ τέλους 1843 και αρχών 1844	C. W. C. Schüz, *Grundsätze der National-Ökonomie* (*Θεμελιώδεις αρχές της εθνικής οικονομίας*)	Β 24	Τετράδιο μεγάλου σχήματος, σελίδες χωρισμένες σε δύο στήλες

[61] Η χρονολογική καταγραφή περιλαμβάνει όλα τα τετράδια μελετών που συντάχθηκαν από τον Μαρξ κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο Παρίσι στο διάστημα 1844-1845 (δεν περιλήφθηκε ως εκ τούτου το *[Σημειωματάριο από τα χρόνια 1844-1847]* που δημοσιεύτηκε στη MEGA² IV/3, σσ. 5-30 καίτοι περιέχει τις σημαντικότατες *[Θέσεις για τον Feuerbach]*). Επειδή η ημερομηνία συγγραφής των τετραδίων είναι συχνά αβέβαιη, αναφέρθηκε σε πολλές περιπτώσεις η περίοδος κατά την οποία δημιουργήθηκαν. Αποφασιστικής σημασίας για τη χρονολογική τάξη είναι η εκάστοτε αρχική ημερομηνία των συγκεκριμένων περιόδων. Εκτός αυτού ο Μαρξ δεν έγραψε τα τετράδια το ένα μετά το άλλο, παρά έγραφε κατά καιρούς εναλλάξ στο καθένα από αυτά (βλ. Β 19 και Β 24). Για τον λόγο αυτό το υλικό ταξινομήθηκε αντίστοιχα στα διάφορα τμήματα των τετραδίων. Για τα τετράδια με τα λεγόμενα *[Οικονομικο-φιλοσοφικά χειρόγραφα]* του 1844 (Α 7, Α 8 και Α 9) ο Μαρξ αναφέρεται ως ο συγγραφέας, ενώ οι επικεφαλίδες των παραγράφων, που δεν προέρχονται από αυτόν παρά έχουν προστεθεί από τους εκδότες του κειμένου, βρίσκονται μέσα σε αγκύλες. Εάν στην τέταρτη στήλη (Χαρακτηριστικά των τετραδίων) δεν γίνεται αναφορά των τίτλων των έργων, από τους συγγραφείς που αναφέρει ο Μαρξ, τότε αυτοί ανταποκρίνονται πάντα στους τίτλους που αναφέρονται στη δεύτερη στήλη (Περιεχόμενο των τετραδίων). Με την εξαίρεση του ΜΗ, που βρίσκεται στο *Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv sotsial'no-politicheskoi istorii* (RGASPI) στη Μόσχα, όλα τα υπόλοιπα τετράδια από την περίοδο αυτή διατηρούνται στο *Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis* (IISG) στο Άμστερνταμ, με τους χαρακτηριστικούς κωδικούς που αναφέρονται στην τρίτη στήλη (Έργο).
Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Jürgen Rojahn, που ανέλαβε τη διόρθωση του χρονολογικού πίνακα και μου έκανε πολύτιμες προτάσεις για βελτίωση. Για πιθανά λάθη αυτονόητο είναι ότι είμαι ο μοναδικός υπεύθυνος.

Z_Book102a.indb 126 7/1/2008 4:23:27 πμ

Μεταξύ τέλους 1843 και αρχών 1844	F. List, *Das nationale System der politischen Ökonomie* (*Το εθνικό σύστημα της πολιτικής οικονομίας*)	B 24	
Μεταξύ τέλους 1843 και αρχών 1844	H. F. Osiander, *Enttäuschung des Publikums über die Interessen des Handels, der Industrie und der Landwirtschaft* (*Απογοήτευση του κοινού σχετικά με τα συμφέροντα του εμπορίου, της βιομηχανίας και της γεωργίας*)	B 24	
Μεταξύ τέλους 1843 και αρχών 1844	H. F. Osiander, *Über den Handelsverkehr der Völker* (*Σχετικά με την εμπορική επικοινωνία των λαών*)	B 24	
Άνοιξη 1844	F. Skarbek, *Theorie des richesses sociales*	B 19	
Άνοιξη 1844	J. B. Say, *Cours complet d'économie politique pratique*	B 19	
Μάιος Ιούνιος1844	A. Smith, *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*	B 20	Τετράδιο μικρού σχήματος με κανονικού σχήματος σελίδες.
Τέλος Μαΐου-Ιούνιος 1844	K. Marx, *Arbeitslohn*; *Gewinn des Capitals*; *Grundrente*; *[Entfremdete Arbeit und Privateigentum]* (*Μισθός εργασίας, κέρδος του κεφαλαίου, γαιοπρόσοδος [Αποξενωμένη εργασία και ατομική ιδιοκτησία]*)	A 7	Τετράδιο μεγάλου σχήματος, οι σελίδες χωρισμένες σε δύο ή τρεις στήλες. Το κείμενο περιλαμβάνει αποσπάσματα των Say, Smith, από το *Die Bewegung der Production* (*Η κίνηση της Παραγωγής*) του Schulz, από την *Théorie nouvelle d'économie sociale et politique* του Pecqueur, από το *Solution du problème de la population et de la substance* του Loudon και από τον Buret.
Ιούνιος- Ιούλιος 1844	J. R. MacCulloch, *Discours sur l'origine, les progrès, les objets particuliers, et l'importance de l'économie politique*	B 21	Τετράδιο μικρού σχήματος, οι σελίδες χωρισμένες σε δυο στήλες με την εξαίρεση της σελίδας 11, που περιλαμβάνει ένα απόσπασμα από το άρθρο του Ένγκελς.

Ιούνιος- Ιούλιος 1844	G. Prevost, *Réflexions du traducteur sur le système de Ricardo*	B 21	
Ιούνιος- Ιούλιος 1844	F. Engels, *Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie* (*Κατευθύνσεις για μια κριτική της εθνικής οικονομίας*)	B 21	
Ιούνιος- Ιούλιος 1844	A. L. C. Destutt de Tracy, *Éléments d'Idéologie*	B 21	
Το αργότερο Ιούλιος του1844	K. Marx, *[Das Verhältnis des Privateigentums]* (*[Η σχέση της ατομικής ιδιοκτησίας]*)	A 8	Κείμενο γραμμένο σε μεγάλα φύλλα χωρισμένα σε δυο στήλες.
Μεταξύ Ιουλίου και Αυγούστου1844	G. W. F. Hegel, *Phänomenologie des Geistes* (*Φαινομενολογία του πνεύματος*)	A 9 (Hegel)	Φύλλο που αργότερα συρράφτηκε σε σχήμα A9.
Αύγουστος1844	K. Marx, *[Privateigentum und Arbeit]*, *[Privateigentum und Kommunismus]*, *[Kritik der Hegelschen Dialektik und Philosophie überhaupt]*, *[Privateigentum und Bedürfnisse]*, *[Zusätze]*, *[Teilung der Arbeit]*; *[Vorrede]*, *[Geld]*. (*[Ατομική ιδιοκτησία και εργασία]*, *[Ατομική ιδιοκτησία και κομουνισμός]*, *[Κριτική της χεγκελιανής διαλεκτικής και της φιλοσοφίας γενικά]*, *[Ατομική ιδιοκτησία και ανάγκες]*, *[Συμπληρώματα]*, *[Καταμερισμός εργασίας]*, *[Εισαγωγή]*, *[Χρήμα]*).	A 9	Τετράδιο μεγάλου σχήματος. Το κείμενο περιλαμβάνει αποσπάσματα από: *Das entdeckte Christentum* (*Ο ανακαλυφθείς χριστιανισμός*) του Bauer, από τους Smith, Destutt de Tracy, Skarbek, J. Mill, από τον *Faust* του Γκαίτε, από τον *Timon von Athen* (*Τίμων ο Αθηναίος*) του Shakespeare, καθώς και από διάφορα άρθρα του Bauer που δημοσιεύθηκαν στην *Allgemeine Literatur-Zeitung*. Έμμεσα γίνεται ακόμα αναφορά στους: Engels, Say, Ricardo, Quesnay, Proudhon, Cabet, Villegardelle, Owen, Hess, Lauderdale, Malthus, Chevalier, Strauss, Feuerbach, Hegel και Weitling.
Σεπτέμβριος 1844	D. Ricardo, *Des principes de l'économie politique et de l'impôt*	B 23	Τετράδιο μεγάλου σχήματος, οι σελίδες χωρισμένες σε δύο, σπάνια σε τρεις στήλες. Οι δύο πρώτες σελίδες με αποσπάσματα από τον Ξενοφώντα δεν είναι χωρισμένες σε στήλες.

Z_Book102a.indb 128 7/1/2008 4:23:27 πμ

Σεπτέμβριος 1844	J. Mill, *Éléments d'économie politique*	B 23	
Μεταξύ καλοκαιριού 1844 και Γενάρη 1845	E. Buret, *De la misère des classes laborieuses en Angleterre et en France*	B 25	Τετράδιο μικρού σχήματος με κανονικές σελίδες.
Μεταξύ μέσων Σεπτέμβρη 1844 και Γενάρη 1845	P. de Boisguillebert, *Le détail de la France*	B 26	Τετράδιο μεγάλου σχήματος με αποσπάσματα από τον Boisguillebert. Κανονική διάταξη σελίδων, με εξαίρεση λίγες σελίδες, που είναι χωρισμένες.
Μεταξύ μέσων Σεπτέμβρη 1844 και Γενάρη 1845	P. de Boisguillebert, *Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs*	B 26	
Μεταξύ μέσων Σεπτέμβρη 1844 και Γενάρη 1845	P. de Boisguillebert, *Traité de la nature, culture, commerce et intérêt des grains*	B 26	
Μεταξύ μέσων Σεπτέμβρη 1844 και Γενάρη 1845	J. Law, *Considération sur le numéraire et le commerce*	B 26	
Μεταξύ μέσων Σεπτέμβρη 1844 και Γενάρη 1845	J. Lauderdale, *Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique*	B 22	Τετράδιο μεγάλου σχήματος, οι σελίδες χωρισμένες σε δύο στήλες.